

Спіс літаратуры

1 Разанаў, А. С. І потым нанавя пачаць : квантэмы, злёсы, вершы / А. С. Разанаў. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2011. – 102 с.

2 Кісліцына, Г. М. Алесь Разанаў / Г. М. Кісліцына // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. Т. 4. Кн. 2. 1986–2000 / НАН Беларусі, Аддз-не гуманітар. навук і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; навук. рэд. У. В. Гніламедаў, С. С. Лаўшук. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – С. 591–604.

3 Штэйнер, І. Ф. Уводзіны ў невымоўнае: філасофія паэзіі Алеся Разанава / І. Ф. Штэйнер. – Мінск : Выдавецкі дом “Звязда”, 2013. – 352 с.

4 Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / уклад. І. Л. Капылоў [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.

5 Разанаў, А. Танец з вужакамі : выбранае / А. Разанаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1999. – 462 с. – (Беларуская паэзія XX стагоддзя).

6 Беларуская міфалогія : энцыклапедычны слоўнік / рэдкал. : С. Санько [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.

7 Разанаў, А. С. Невядомая велічыня : гутаркі, артыкулы, згадкі / А. С. Разанаў. – [б. м.] : Логвінаў, 2017. – 254

УДК 821.161.3-3*Я.Баршчэўскі:821.111(73)-3*Э.По

Л. А. ЛЕШЧАНКА

(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

МАТЫВЫ ЖАХЛІВАГА І ЗВЫШНАТУРАЛЬНАГА Ў ТВОРЧАСЦІ ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА І ЭДГАРА ПО

У дадзеным артыкуле аналізуецца выкарыстанне матываў жахлівага і звышнатуральнага ў творчасці рамантыкаў Яна Баршчэўскага і Эдгара По. Праводзяцца паралелі паміж беларускай і амерыканскай рамантычнымі плынямі, выяўляюцца тыпалагічныя падабенствы і агульныя мастацкія прыёмы абодвух аўтараў. Звяртаецца ўвага на падабенства прычын выкарыстання фантастычных элементаў, аналізуецца выбар мастацкіх сродкаў для іх увасаблення.

Імкненне да фантастычных сюжэтаў і вобразаў – агульная якасць мастацкіх твораў перыяду рамантызму. Звышнатуральны элемент ў літаратуры выходзіць на першы план у пераломныя моманты гістарычнага развіцця, таму нас не павінна здзіўляць настойлівая прысутнасць у апавяданнях рамантыкаў Яна Баршчэўскага і Эдгара По матываў смерці, заняпаду, разбурэння, дэградацыі і жаху.

Так, у творчасці По яны складаюць рэзкі кантраст агульнаму духу амерыканскага нацыянальнага жыцця, але адпавядаюць атмасферы віргінскага “декадансу”. “Эдгар По, піша В. Буранэлі, прайшоў праз рамантычную вясёлку і апынуўся па той бок. Гэта ўжо не амерыканскі Цік, і не Браўн, і не Готарн. Яго звышрэальнасць ёсць з’ява больш, чым мастацтва, таму што разбуральны рэалізм адрознівае яго ад усіх астатніх, хто працуе ў жанры жахаў [1, с. 29]”.

Адчуванне згасання, бесперспектыўнасці, адсутнасці мэты, якое было характэрнае для інтэлектуальнай атмасферы сучаснай По Віргініі, афарбавала сабой усе светаўспрыяцце

пісьменніка, стала асновай для яго пазачасавага і пазাপрасторавага свету, што быў створаны ўяўленнем, у якім б'ецца ў трагічным надрыве ахопленая жахам чалавечая душа.

Ян Баршчэўскі ў сваёй творчасці таксама даследваў душу чалавека і маральны выбар, які перад ёй ставіла тагачаснае асяроддзе і грамадская атмасфера. Знікненне Рэчы Паспалітай з мапы Еўропы, паступовы заняпад Царквы і часам прымусовае “забыццё каранёў” ставілі новыя пытанні і выклікі для тонкай душы і творчай свядомасці беларускага рамантыка.

Мікола Хаўстовіч адзначае пэўны ўплыў на мастацкім метады Яна Баршчэўскага, які зрабіла замежная проза: “адчуваецца водгулле англійскіх раманаў “таямніцы і жаху”, якія называлі таксама “гатычнымі” раманамі”. У нас няма падстаў не пагадзіцца з навукоўцам. Хоць сам Баршчэўскі і пісаў, што не пераймае “формаў, якія любілі пісьменнікі нямецкія, англійскія або французскія [2, с. 81]”, гэта не зусім так. Ён добра ўсведамляў моцны эстэтычны патэнцыял жахлівага і фантастычнага.

Адной з прычын інтэнсіўнага звароту да фантастыкі ў 30-я гг. XIX ст. стала канчатковае паражэнне асветніцкага рацыяналізму, першыя прыкметы крызісу якога выявіліся ўжо на пачатку XIX ст. У грамадстве пашыралася захапленне ўсім звышнатуральным: магіяй, эліксірам жыцця, жывёльным магнетызмам, кабалой і алхіміяй.

У кароткіх апавяданнях По і Баршчэўскага мы не можам знайсці вельмі багата падабенстваў канкрэтных сюжэтаў ці вобразаў, але, напрыклад, сюжэт ажыўлення трупа знаходзіцца з першай жа спробы. Так, апавяданні “Праўда, што здарылася з мсье Вальдэмарам” Эдгара По і “Душа не ў сваім целе” Яна Баршчэўскага ярка ілюструюць уяўленні людзей XIX стагоддзя пра магчымасці рэінкарнацыі.

Далей звернемся да тыпалагічных падабенстваў у выкарыстанні матываў жахлівага і фантастычнага. Безліч разоў у творах рамантыкаў мы можам прачытаць словы “страшыдлы”, “сплатнеў”, “спужаўся”, “дзіва”, “цуд” і г. д. Літаральна на кожнай старонцы кароткіх апавяданняў і Яна Баршчэўскага, і Эдгара По героі здзіўляюцца або пужаюцца – фантастычныя і страшныя справы адбываюцца безперапынна, што дазваляе разглядаць разам творы двух зусім непадобных пісьменнікаў.

Дзівосы, цуды і фантастыка пачынаюцца яшчэ ў загаловах твораў. Так, Ян Баршчэўскі ў сваім галоўным зборніку “Шляхціц Завальня” адразу заяўляе, што чытач можа атрымаць асалоду ад “фантастычных апавяданняў”, і гэта значыць, што чалавек, які бярэ у рукі кнігу, ужо падрыхтаваны здзіўляцца і жахацца.

Праз увядзенне ў фабулу апавядання фантастычнага элемента ўсталёўваецца сувязь паміж звычайнай рэальнасцю і трансцэдэнтным звышнатуральным вымярэннем. Як і іншыя еўрапейскія рамантыкі, Баршчэўскі спалучае фантастыку з каларытнымі рэальна-бытавымі малюнкамі. Таямнічае, патаемнае, загадкавае тут паўстае як выток драматычных падзей у лёсе чалавека, робіцца сінонімам жахлівага, кашмарнага, трагічнага.

Так, адзін з самых яркіх прыкладаў – ператварэнне знойдзенай кабеты ў страшэнную інсекту: *“Доўга так жывучы, забытая людзьмі, яна сохла і пакрысе змянілася, ужо была падобная да хворага карузліка, пасля на немаўля, робячыся ўсё шчуплейшаю. Нарэшце перамянілася ў нейкую дзіўную Інсекту, з аднаго і другога боку выраслі ў яе доўгія празрыстыя крылы. Аднак тая самая злосць гарэла ў яе сэрцы [2, с. 293]”*. Характэрнае для народа міфапаэтычнае ўспрыняцце рэчаіснасці злучаецца ў Баршчэўскага са свядомай асабістай, менавіта мастакоўскай пазіцыяй.

Гэткім жа чынам і Эдгар По арыентуе чытача назвай зборніка кароткіх апавяданняў “Гратэскі і арабескі”. Лічыцца, што магчымасць выкарыстання тэрміну “арабеск” Эдгару По падказаў арыкул Вальтэра Скота “Аб звышнатуральным у белетрыстычных сачыненнях”, у якім Скот прыпадабняў гратэскі Гофмана да арабесак у жывапісе.

Сам Эдгар По, прынамсі ў дачыненні да ўласных твораў, разглядаў гратэск як перабольшванне трывіяльнага, недарэчнага і смяхотнага да маштабаў бурлеску; арабеск – як пераўтварэнне незвычайнага ў дзіўнае і містычнае. Яркі прыклад апошняга – апавесць “Сфінкс”, у якой апавядальнік апісвае вялізную страшэнную пачвару, чый рот “змяшчаўся на

канцы хобата даўжынёй шэсцьдзесят-семдзесят футаў і таўшчынёй амаль з тулава слана”. Яна была “*накрытая чорнай калматай поўсцю*”, “*з яе тырчалі, выгінаючыся ўніз і ўбок, два бліскучыя іклы накшталт дзіковых*”, “*на абодва бакі ад хобата ўперад выступалі два гіганцкія рогі*”, а “*тулава мела форму кліну з вастрыём уніз*”, ад якога “*адыходзілі дзве пары крылаў, кожнае даўжынёй каля ста ярдаў* [3, с. 236]”. У самым канцы навэлы чытач даведваецца, што вялізарная “*пачварную жывёліна*” на самой справе – проста маленькая інсекта з роду *Sphinx*, якая караскалася па павуціне, што сплёў павук уздоўж ваконнай рамы. Гэта ўяўленне апавядальніка і яго хворыя нервы стварылі жудасную карціну, перабольшыўшы “*незвычайнае*” ў “*містычнае*”.

Праз прызму жахлівага і фантастычнага пісьменнікі эпохі рамантызму асэнсоўваюць маральна-эстэтычныя і псіхалагічныя праблемы соцыума. Так, праз прызму беларускіх легенд і паданняў Ян Баршчэўскі паказвае своеасаблівае жыццё, маральна-этычны вобраз жыхароў Беларусі, якія вераць у злых духаў, ваўкалакаў і чарнакніжнікаў. У кнізе “*Шляхціц Завальня*” звышнатуральнае і фантастычнае выкарыстоўваецца пісьменнікам з мэтай не толькі выклікаць цікаўнасць у чытача, але і данесці глыбокі сэнс гісторыі, сутнасць якіх у тым, што толькі працай і верай у Бога і спачуваннем бліжняму свайму чалавек можа рабіць дабро. Так, у аповесці “*Душа не ў сваім целе*”, захапіўшы ўвагу чытача з дапамогай жахлівага і неверагоднага павароту сюжэту, калі лекар “*аддзяліўся ад цела*”, пісьменнік даносіць да чытача сваю галоўную думку і заклікае: “*Уваскраіш жа мінуўшчыну, выклікай з магілаў памерлыя істоты; вывучай таямніцы ўсіх мінулых стагоддзяў і цяперашняга свету, – і ўсюды ўбачыш цуды, якія іншым і не сніліся; убачыш руку Творцы, але не пераступай межаў, не даследуй дух, бо тут патрэбна вышэйшая сіла, тут патрэбна яснабачанне; не забывай, што ты чалавек, не аддавайся ад свайго цела без волі Таго, хто цябе з ім злучыў, і вокам твае душы не ўзірайся ў іншую душу, якая створана, як і твая* [2, с. 286]”.

Эдгар По ў сваёй праявінай творчасці бачыць мэту ў спасціжэнні ісцін чалавечага быцця. Каб дасягнуць абсалютнай еднасці паміж аўтарам і чытачом, які павінен адчуць сябе саўдзельнікам аўтара ў пошуках Ісціны, аўтар з дапамогай арыгінальнай задумы павінен захапіць увагу чытача і ўтрымаць яе на працягу ўсяго твора, перш за ўсё шляхам выкарыстоўвання мастацкіх сродкаў, якія адпавядаюць задуме [4, с. 9].

Паколькі досвед папярэднікаў даводзіў, што звышнатуральнае і жахлівае ўтрымлівае ўвагу лепш за ўсё, По актыўна ім карыстаецца. Так, імкнучыся паказаць сваё стаўленне да прагрэсу і пыхі яго сучаснікаў, амерыканскі рамантык уводзіць у паўсядзённасць амерыканскага Поўдня элемент фантастыкі – ажыўшую егіпецкую мумію. Па сутнасці, у навэле проста перадаецца размова пра параўнанні старажытнага Егіпта і Амерыкі XIX стагоддзя (не на карысць апошняй), і да чытача паступова даносіцца думка, што ў Злучаных Штатах няма “*нічога асаблівага* [3, с. 316].” Але ж без жывога мерцвяка цікавая навэла ператварылася б проста ў крытыку ці сатырычны памфлет.

Такім чынам, хоць у творчасці абодвух і можна знайсці багата фантастычнага, звышнатуральнага і жахлівага, у іх не было мэты напужаць чытача, як у аўтараў тых жа гатычных раманаў. “*Калі б хто заглянуў у маю галаву, то самых страшэнных набачыўся і ам жахаў. Не заўсёды, аднак, гэтыя чорныя думкі ў маіх мроях, яны толькі для балад*” – пісаў Ян Баршчэўскі [5, с. 103].

Вытокі фантастычных сюжэтаў Эдгара По шматлікія і рознабаковыя – ад еўрапейскіх і амерыканскіх міфаў і паданняў да газетных сенсацый і анекдотаў. Дастаеўскі, разважаючы пра прыроду фантастычнага ў По, пранікліва заўважыў, што фантастыка гэтая не зусім “*фантастычная*”, гэтая значыць такая, якая смела выкарыстоўвае матэрыяльныя, фактычныя падрабязнасці для стварэння сапраўды капрызнай выдумкі, дзе абсалютна неверагоднае сапернічае з абсалютна рэальным [6, с. 230].

Так, у навэле “*Авальны партрэт*” спачатку апісваецца “*звычайнае*”: “*Мы размясціліся ў адным з найменшых і найціплей абстаўленых пакояў, які ляжаў у невялічкай вежы наўскрай*

будынка. Ён быў багата аздоблены габеленамі і завешаны шматлікімі і разнастайнымі геральдычнымі шчытамі, разам з незвычайна высокай колькасцю вельмі жывых сучасных карцінаў у рамках з залачонымі арабескамі [3, с. 42].” Далей апавядальнік бачыць партрэт дзяўчыны: “Звычайны партрэт, калі ўжыць тэхнічны тэрмін, у манеры віньетки; вельмі падобны стылем да партрэтаў Салі. Рукі, грудзі і нават кончыкі прамяністых валасоў незаўважна зліваліся з няясным і глыбокім ценем, які ўтвараў тло карціны. Рама была авальная, пакрытая багатым залачэннем і маўрытанскімі філігранямі [3, с. 42]”.

Пасля ў апісаную прастору ўключаецца элемент фантастыкі, і апавядальнік даведваецца, што дзяўчына на партрэце – жонка мастака, і што гэты партрэт выпіў жыццё з мадэлі: “Мастак зусім здзічэў у запале сваёй працы і рэдка зводзіў вочы ад палатна, нават каб паглядзець на жончын твар. Таму ён і не заўважаў, што адценні, якія ён наносіў на палатно, браліся з шчокаў той, што сядзела побач з ім.” Скончыўшы працу, “мастак на хвіліну застыў, зачараваны сваім творам; аднак праз імгненне, яшчэ не адвёўшы вачэй ад партрэта, ён задрыжаў і смяротна збялеў, і ў жаху закрычаўшы немым голасам: «Дык гэта ж самое жыццё!»», павярнуўся да сваёй каханай: — Яна была нежывая! [3, с. 44]”

Падобным чынам у Баршчэўскага ў цыкле “Шляхціц Завальня” ў рэальны свет жыцця пана Завальні і яго гасцей “уваходзіць” фантастычнае. Абсалютна звычайныя рэчы, паўсядзённыя дэталі і канкрэтныя гістарычныя падзеі ўзгадваюцца мімаходам, што надае твору сувязі з рэчаіснасцю.

У аповесці “Твардоўскі і вучань” месца дзеяння – добра вядомы ўсім слухачам Полацк, і апавядальнік спасылкаецца на агульнага знаёмага: “Гаспадар, у якога мы жывём, — сказаў Стась, — апавядаў нам, што Твардоўскі хадзіў у школы ў Полацку, вучыўся добра [2, с. 202]”.

Далей уводзіцца элемент фантастычнага, але падаецца яно мімаходам, нібы нічога здзіўнага не адбываецца: “Ды толькі не слухаўся настаўнікаў, пакрыёма чытаў забароненыя кніжкі і такім чынам дайшоў да таго, што зусім не баяўся смяртэльных грахоў. Нарэшце навучыўся чарнакніжніцтву і душу сваю прадаў злему духу, а прафесары і ксёндз-прэфект нічога пра гэта не ведалі і зрабілі яго дарэктарам некалькіх шкаляроў з пачатковых класаў [2, с. 202]”. Далей адзін з вучняў, прачытаўшы кнігу Твардоўскага, выпадкова выклікае злога духа, і той, разлаваны, забівае яго, забірае цела і працягвае жыць і рабіць зло на свеце.

Апавяданне завяршаецца тым, што дзея вяртаецца ў хату Завальні і слухачы абмяркоўваюць пачутае: “Гэта навука, што трэба ўнікаць злых людзей. Сяброўства з Твардоўскім загубіла Гугона, а шатан мог беспакarana чыніць зло [2, с. 204]”.

Агульнавядома, што рамантыкі смела пазычалі з літаратуры і міфалогіі вобразы і пераўстваралі ці проста ўстрайвалі ў палатно мастацкага тэксту. Т. І. Шамякіна адзначае, што яны “перараблялі антычныя, біблейскія, сярэднявечныя міфы, пры гэтым вельмі свабодна маніпулявалі традыцыйнай міфалогіяй, перамешвалі розныя матывы і вобразы, стваралі шматлікія стылізацыі.” Асабліва, на яе думку, “нетрадыцыйнай была міфатворчасць нямецкага пісьменніка Э. Т. А. Гофмана, украінска-рускага М. Гоголя і амерыканца Э. По. “Праз іх казачную фантастыку праглядае глабальная міфічная мадэль свету [7, с. 42]”.

Сапраўды, Эдгар По вельмі вольна абыходзіўся з міфалогіяй, як антычнай, так і іншымі еўрапейскімі (германскай, кельтскай і г.д.). У яго творах узгадваюцца і сфінксы, і феі, і дрыяды, якія раз-пораз жывуць у сучаснай Амерыцы.

А вось Ян Баршчэўскі, па меркаванню У. А. Лобача, “негледзячы на прыналежнасць да рамантычнага кірунку літаратуры, не злоўжываў аўтарскімі фантазіямі і містыфікацыямі, аддаючы перавагу мастацкай перадачы жыццёвых і фальклорных раэлій тагачаснай Беларусі [8, с. 294]”. “Не злоўжываў”, на нашу думку, – вельмі правільнае слова, бо, будучы пісьменнікам эпохі рамантызму, ён, канешне, як і ўсё сабраты па пярэ, займаўся міфатворчасцю. Так, вобразы “Волат” і “Сын Буры” і, часткова, “Плачка” ўзятыя ім не непасрэдна з жывога фальклору і, хутчэй за ўсё, створаныя або значна апрацаваныя ім самім; а “вогненныя духі” і “Саламандра” маюць у большай ступені літаратурнае, чым фальклорнае паходжанне.

Падагульняючы, можна сказаць, што занадта частае выкарыстанне ў літаратуразнаўчых працах, прысвечаных Яну Баршчэўскаму, цытаты пра тое, што ён “*не пераймаў формаў, якія любілі пісьменнікі англійскія, нямецкія або французскія*”, сустракаецца як аргумент непадабенства Яна Баршчэўскага да іншых рамантыкаў і, канешне, робіць яго асаблівым, але ж аддзяляе ад агульнасветавага літаратурнага працэсу.

Рэпутацыя Эдгара По – “эскапіста”, якая раней таксама была замацаваная шматлікімі паўтарэннямі ў навуковых даследаваннях, у апошнія гады была аспрэчаная. Шматлікія падабенствы паміж творчымі манерамі даследуемых нацыянальных рамантыкаў дазваляюць укараніць творчасць Баршчэўскага ў агульнасусветны рамантычны кантэкст, знітаваны з такімі яго фундаментальнымі паняццямі, як нацыянальны пачатак у культуры, традыцыя, фантазія, уяўнае і рацыянальнае. Звяртаючыся да гэтых універсальных, Ян Баршчэўскі пераўтварае іх у адметныя нацыянальныя вобразы. Яны сваёй самабытнасцю не ізалююць яго ад агульных тэмаў і праблемаў, бо рамантызм, як пісаў Стэндаль, – гэта актуальнае мастацтва [9, с. 26], то бок такое, што адгукаецца на глыбінныя заклікі свайго часу і свайго асяроддзя. А формы прамаўлення такіх заклікаў і адказаў на іх непазбежна розныя ў кожнай культуры.

Эдгар По набліжаецца да Яна Баршчэўскага не адным фактам звяртання да жахлівага, кашмарнага, неверагоднага, а сістэмай поглядаў на названыя феномены. Абодва выкарыстоўваюць жахі і фантастыку, каб паказаць турбаванні душы і выбары, якія перад ёй паўстаюць. Асэнсаванне іх прыроды і заканамернасцяў мастацкага ўвасаблення знаходзім у шэрагу твораў, якія падаюцца надзвычай важнымі для раскрыцця пытання аб суадносінах беларускай рамантычнай прозы з досведам амерыканскай.

Спіс літаратуры

- 1 Buranelly, V. Edgar Allan Poe / V. Buranelly. – New York : Twayne Publishers, 1961. – 157 p.
- 2 Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы / Я. Баршчэўскі. – Мінск : Міжнар. фонд “Бел. Кнігазбор”, 1998. – 476 с.
- 3 По, Э. Маска чырвонае смерці / Э. По. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 550 с.
- 4 Проценко, И. Б. Эстетика новеллистической прозы Эдгара По : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук / И. Б. Проценко; ЛГУ. – Л., 1981 – 20 с.
- 5 Баршчэўскі, Я. Лісты да Юліі: пісьмы, вершы, балады / укладанне, пераклад з польскай мовы В. У. Таранеўскага. – Віцебск : Выдавецтва УА “ВДУ ім. П. М. Магэрава, 2004. – 111с.
- 6 Достоевский, Ф. М. Предисловие к публикации «Три рассказа Эдгара Поэ» / Ф. М. Достоевский / Время. Журнал литературный и политический, издаваемый под ред. М. Достоевского. – № 1. Отд. I. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1861. – С. 230 – 231.
- 7 Шамякіна, Т. І. Фальклор і беларуская літаратура ў люстэрку міфалогіі / Т. І. Шамякіна. – Мінск : БДУ 2016 – 223 с.
- 8 Лобач, У. Міталёгія прасторы ў творах Яна Баршчэўскага / У. Лобач // Сонца тваё не закоціцца, і месяц твой не схаваецца: зб. арт. па беларусістыцы і багаслоўі ў гонар 80-годдзя з дня нараджэння і 50-годдзя сьвятарства айца Аляксандра Надсана / уклад. І. Дубянецкая; пад рэд. І. Дубянецкай [і інш.]. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – С. 294–308.
- 9 Стендаль, Ф. Собрание сочинений в пятнадцати томах. Том 7 / Ф. Стендаль. – М. : Правда, 1959. – 392 с.